

УКРАЇНСЬКО-СЛОВАЦЬКЕ ЕТНОМОВНЕ ПОГРАНИЧЧЯ ТА ОКРЕМІ НАЙНОВІШІ ТЕНДЕНЦІЇ У ЙОГО ВИВЧЕННІ

Анотація. У статті визначаються панівні тенденції, притаманні найновішим словацьким мовознавчим дослідженням кирилических рукописних пам'яток XVIII-XIX ст., що походять з теренів сучасної Східної Словаччини. Небезпечною та вкрай шкідливою кваліфікується надмірна політизація проблеми, що проявляється у тенденційній або хибній інтерпретації значної кількості мовних фактів.

Ключові слова: східнославацький діалект, лемківські говірки, церковнослов'янськ, полонізм, звукові зміни, екстралінгвальні чинники.

Summary. In the article we analyse the selected tendencies in the newest Slovak linguistics concerning the interpretation of the language of modern eastern Slovak Republic in XVIII-XIX centuries. The most harmful factor is high politicization of the issue in the analysed works which leads to biased misinterpretation of certain linguistic factors.

Key words: East Slavonic dialect, Lemko dialect, Church Slavonic borrowings, Polish borrowings, sound changes, extralingual factors.

Українсько-славацьке або українсько-славацько-польське етномовне пограниччя здавна привертало увагу численних дослідників та слугувало об'єктом наукових дискусій, часто безкомпромісних та політично забарвлених, проте у повоєнній славистиці, на нашу думку, склався своєрідний status quo, якого загалом дотримувалися дослідники як України, так і Словаччини або Польщі.

Однак на початку 90-х рр. XX ст. у середовищі словацьких лінгвістів відчутно зростає інтерес до україно-славацького етномовного пограниччя: у Славистичному кабінеті Словацької академії наук під керівництвом проф. Я. Дорулі було започатковано проект „Словаки на Закарпатській Україні та словацько-українське пограниччя”. У 1999 р. під егідою Словацької академії наук було організовано міжнародну інтердисциплінарну конференцію „Словацько-русинсько-українські контакти та взаємини від відродження по сучасність”, матеріали якої було опубліковано в однойменному збірнику роком пізніше. Словацька академія наук також надала два гранти для реалізації проектів „Словацько-українські та словацько-русинські контакти у період національного відродження” та „Духовні пісні у кирилических рукописах зі Східної Словаччини та кирило-мефодіївська спадщина”. Звичайно, пошвавлення наукового інтересу до українсько-славацького пограниччя може лише втішати, адже комплексне гуманітарне вивчення усього комплексу проблем, пов'язаних з минулим та сьогоденням українсько-славацьких взаємностей, є актуальним завданням сучасної славистики. Однак актуальність дослідження такої складної проблеми зберігатиметься лише при умові глибокої науковості, об'єктивності студій, їх повній деполітизації, що, звичайно, не є якоюсь незвичайною умовою, а традиційною ознакою всякого тексту, що претендує на статус наукового дослідження. Наскільки несподіваними можуть бути результати деяких найновіших словацьких студій україно-славацького етнокультурного пограниччя показує стрижневий висновок монографії „Між Сходом і Заходом...”: „Кирилична

рукописна творчість східнославацького регіону, де фіксуються мовні елементи словацьких діалектів, є природною частиною словацького культурно-історичного контексту, частиною культурної та мовної спадщини” [12: 243]. Щоб з'ясувати обґрунтованість такого революційного висновку, пропонуємо проаналізувати, перефразовуючи І.Франка, секрети лінгвістичної творчості словацького автора П.Женюха.

У Женюховій аргументації на користь словацької природи кирилическої рукописної творчості сучасного східнославацького регіону важливе місце відводиться мовним фактам. Щоб зреалізувати таке складне завдання, П.Женюх вдається до лінгвістичного аналізу пам'яток, створюючи при цьому ілюзію комплексного дослідження, бо вивченню піддаються як інтралінгвальні – фонетичні, граматичні та лексичні – явища, так й екстралінгвальні чинники, що супроводжували появу досліджуваних пам'яток. Однак комплексність аналізу кирилических пам'яток є ілюзорною, бо автор ретельно добирає не лише мовний фактаж та пристосовує його інтерпретацію, а й вдається до трансформації загальновідомих наукових понять, що засвідчують уже самі назви підрозділів: „Про мову вибраних кирилических рукописних пам'яток...”; „Інтерпретація деяких мовних явищ у вибраних рукописних співанках...”; „3 лексики вибраних...” і т.д. (підкреслення наше – Л.Б.). Щоб спростувати твердження численних дослідників (А.Петрушевича, І.Франка, В.Бірчака, В.Микитася, М.Мушинки та ін.), що „Пісня про образ Клокочовський” є найстаршою українською історичною піснею з теренів Східної Словаччини, П.Женюх найперше вважає за потрібне оновити означення церковнослов'янських, причому таке оновлення скероване на зниження питомої ваги саме української лексики: „У „Пісні про образ Клокочовський” церковнослов'янськими вважаються передусім такі слова, які є загальнозрозумілими у кожній слов'янській мові, або такі лексеми, котрі завдяки високій частоті вживання проникли з богослужбової мови до лексичного запасу його мовців” [12: 138].

Не будемо дискутувати або робити здогади щодо доречності появи такого означення, але щире здивування, ба навіть розгублення викликають запропоновані ілюстрації церковнослов'янizmів повноголосними форми **ХОЛОДЪ, ГОРОДЪ**, гіперкоректною формою **БОЯТИ БД**. (пор.ст.-сл. **БОЯТИ БД** [1, 23]) або, враховуючи вимову **Ъ** у досліджуваному ареалі Славії, форми типу **ЛЪТА, ГНЪВЪ, СВЪТЪ, ВСЪХЪ** та ін. [12: 138].

Від церковнослов'янizmів П.Женюх переходить до аналізу словакізмів, однак з прикладами у автора щось явно не склалося, і він призначає словацькою лексемою **ЛЮТЦКІЄ**. Незрозумілими є, однак, критерії, за якими прикметникова форма **ЛЮТЦКІЄ** беззастережно кваліфікується словацькою, адже вона часто фіксується і староукраїнськими пам'ятками, починаючи з XIV ст. [9, I, 568]. Принагідно автор звертає увагу на кілька угорських назв міст – **НАНДОРЪ-ФЕЕРВАРЪ** “Белград”, **ЄГЕРЪ** “Сгер”, **ВАРАДЪ** “Варадин”, в т.ч. й **ПОЖОНЪ** (слвц. Bratislava), але при цьому чомусь не згадує українські топоніми та українські варіанти неукраїнських топонімів **КЛОКОЧЕВО, МУКАЧЕВО, БУДИНЪ, ВИДЕНЪ** або етноніма **ТОУРЧИНЪ**, які також вживаються у тексті пам'ятки.

Далі увагу П.Женюха привертають полонізми, які, однак, на його думку, “так само як і церковнослов'янizmи піддалися словацькій мовній свідомості” [12: 139]. Хоча польське походження займенникової форми **ВШИТКА** є безперечним, проте такою безперечною є і тривала традиція її вживання в українських пам'ятках, але автор про це воліє не згадувати. Натомість походження Женюхового “полонізма” *повѣтъ* може легко витлумачитися даними української мови [2, IV, 469], а щодо лексеми **КОРОНА**, фонетична структура якої містить повноголосся, то годі надивуватися, чому П.Женюх кваліфікує її полонізмом.

Здивування викликають й інші зразки фонетичного аналізу П.Женюха. Так, наприклад, словацький автор спочатку стверджує таке: “З огляду на той факт, що маємо справу із записом пісні кін. 17 та поч. 18 ст., неможливо однозначно визначити реалізацію фонем записаних графемами **Ы, И, і, і'**” [12: 141]. Однак уже у наступному реченні, покликавшись на Р.Крайчовича, який вважає, що у словацькому інвентарі фонем з 14 ст. існує лише реалізація переднього [i], П.Женюх дає цілу низку прикладів типу **КОТРЫ** [kotri], **КДЫ** [kdi], **БЫЛЪ** [bil], **РОУКЫ** [rukı], **ВЫСОКО** [visoko] та ін [12: 141], де літеру **Ы** позначає лише [i], не зважаючи на присутність [y] в лемківських говірках.

Щоб довести, що **Ъ** у досліджуваних пам'ятках позначав [e], а не українське [i], П.Женюх старанно добирає заримовані форми **СВЪТЪ – ПОВЪТЕ, КЛОКОЧЕВЪ – МУКАЧЕВЕ, СИДЪЛИ – ВИДЕЛИ**, однак при цьому показує заангажованість або власну необізнаність із поширеним, як слушно наголошують автори академічної

„Історії української мови. Фонетика”, явищем в українській мові: „Староукраїнські писемні пам'ятки від найдавнішого періоду й до кінця XVIII ст. рефлексі [ĕ] передають літерами **И, Є, , зрідка Ы, І'**” [4, 243-245]. Проте досліджувані П.Женюхом тексти містять й інші свідчення щодо саме українського звукового значення літери **Ъ** у пам'ятках, які походять з території сучасної Східної Словаччини: **ПІВНИКЪ** [12,194], **КРИПКИ** [12: 163], **ДИСЦЪПЛИНЫ (ПЪСНЬ У СТРТИ), ПОВИДИ (ПЪСНЬ НА ПОКРОВЪ), СПИВАЛИ, ВИНОЧКА (ПЪСНЬ У АДАМЪ)** та ін. [12: 252, 260, 261], але про це нічого не говорить. А якщо до цього додати численні промовисті факти послідовного прочитання церковнослов'янського **Ъ** сучасними греко-католиками та православними Східної Словаччини як [i], зафіксовані самим П.Женюхом, проте кваліфіковані ним як типові явище “для східнославацьких земплінських говірок” [12: 218], то не важко пересвідчитися саме в українській традиції передачі **Ъ** у пам'ятках з території сучасної Східної Словаччини.

Так само типовим, за словами П.Женюха, для сучасних східнославацьких говірок є вживання у формі родового відмінка однини прикметників чоловічого та середнього родів закінчення *-ого* у церковнослов'янських словоформах типу **БЛАЖЕНЪЙШАГО, ЄДИНАГО, БЕЗМЕРТНАГО** та ін. [12: 232]. Однак ареал цього явища поширюється на схід, а не на захід від Східної Словаччини, то належало б про це обмовитися хоч словом. Нема найменших підстав вважати виключно словацькою рисою реалізацію фонемі /v/ у кінці складу або слова як [ŷ], що робить П.Женюх не знаючи або ігноруючи питому українськість цієї звукової зміни (пор. [12: 226]). Це саме стосується безапеляційних тверджень, що церковнослов'янські форми дієслів 1 особи множини типу **БОУДЕМЄ, ИДЕМЄ, ЗАСПЪВАЙМЕ, ПРОСИМЕ** є “ще одним фактом проникнення словацьких мовних елементів до паралітургічних пісень” [12: 165]: в українських карпатських говорах такі форми зовсім непоодинокі (пор. [3: 320; 6: 90]), та А.Мейє в “Общеславянском языке”, як відомо, вважав їх богларськими за походженням [7: 252].

Широко поширеними в українських говорах по обидва боки Карпат є форми типу *скурвавена, кирвавий, кирви, кирвавого*, які П.Женюх хибно кваліфікує і суто східнославацькими, і такими, що постали на місці ґ [12: 163]. Звичайно, з твердженнями П.Женюха щодо типовості таких явищ для говірок на теренах сучасної Східної Словаччини можна погодитися, однак беззастережна кваліфікація їх словацькими має у собі більше політики, ніж мовознавства, у чому можна переконатися, коли поглянути на сучасні слов'янські мовні атласи.

Зовсім непоміченою у книзі П.Женюха залишилася така промовиста питома українська фонетична риса, як сплутування ненаголошених [e] та [u], що дуже наочно проявляється при порівнянні латинографічного та кириличного варіантів прізвища *Шол-*

мишъ та *Soltész* [12: 194], зафіксованих „словацькими” пам’ятками.

Некомпетентність або ж політична заангажованість не дозволили П.Женюхові у досліджуваних пам’ятках з теренів сучасної Східної Словаччини виокремити колоритні українізми типу **ГОЛОСО[М]** [12: 245], **ВМОЛОДОСТИ** [12: 257], **ВОСКРЕСИВЪ, СТАВЪ, БОКРОУШИВЪ, ЗАБРАВЪ, ПРОСВѢТИВЪ, ОЧИСТИВЪ** [12: 259]; **ІАБЛЫКА, ІАБКА** [12: 261] **ЗОЧЪ** [12: 252], **КРОВЛЮ** [12: 250], **НЄХАЙ** [12: 251, 255], **МОГО** [12: 254], **ТОГО** [12: 256], **НА НЮ** [12: 261], **НЕВОЛЪ, В ТЕРНЮ** [12: 249] та ін., що, очевидно, у комплексі з іншими вищенаведеними фактами суттєво могли вплинути на загальних висновках словацького автора.

На доповнення найзагальнішої характеристики методів аналізу мовного матеріалу, застосованих П.Женюхом, треба вказати на вкрай неохайну подачу українського мовного матеріалу: як правило, без покликань, без диференціації літературних та діалектних, сучасних та історичних форм, часто зі спотвореною структурою. Напр.: *видірати, скорбіх* [12: 159], *свободити* [12: 160], *цвітет, ничого [доброго]* [12: 161], *достаточно, одягъ, щоб помиловати його* [12: 169], *гордостъ* [12: 171], *завіт* [12: 179], *не живет, не маєшь* [12: 186], *кладязь, колодець* [12: 193], *волося* [12: 199], *ушлишати, услышимо* [12: 203] та ін. П.Женюх заперечує факт існування в українській мові цілої низки лексем або їх форм на зразок *ледво, квітне* [12: 161], *богач, еден, єдиний, крупа* [12: 169], *люд, народ* [12: 171], *студня* [12: 193], *кишеня* [12: 197], *шарпати* [12: 199], *фєбруар* [12: 203], *штири, статки* [12: 206] та багато ін., бо ігнорує або не знає літературу з української діалектології. Та що там говорити про покликання на словники, коли п.Женюх, хибно кваліфікує чергування етимологічних *[o], [e]* з *[i]*: „лексема **ПОСТОМЪ** вказує на словацький мовний простір, бо в українській мові відбулася зміна *o > i*, тому тут треба очікувати лексему *ніст*, а не *post* (аналогічно до форм *кінь, ніс* та ін.)” [12: 203]. Певно, словацький автор має дуже поверхові знання про цю зміну, бо інакше не шукав би *[i]* у відкритому складі.

Ненаукову інтерпретацію мовознавчих фактів у текстах П.Женюха доповнює свалільний аналіз екстралінгвальних чинників. Так, наприклад, спочатку автор заявляє, що він не буде вивчати, до якої конфесії належали мешканці сучасної Східної Словаччини на поч. XI ст. [12: 37], однак згодом не раз покликається на Л.Гараксима, який стверджував, що серед осіб, які прийняли Ужгородську унію 1646 р. були і словаки, а це, за логікою П.Женюха, дозволяє вважати Ужгородську унію також і фактом словацької історії та культури, а тому й досліджуваних кириличні пам’ятки – словацькими. Проте кількості православних словаків ні Л.Гараксим, ні П.Женюх не подають, а головне ці автори не розкривають історичних джерел, які дозволили їм зробити епохальне відкриття про існування православ’я серед словаків, бо ж Ужгородську унію могли укла-

дати лише православні вірні. Разом з тим тривала присутність українського етнічного компонента на теренах сучасної Словаччини, засвідченого офіційною статистикою, що не заперечує й П.Женюх, уже не є для нього підставою визнання „кириличної рукописної творчості східнославацького регіону” і духовною спадщиною українського народу, бодай на правах співавторства.

Дивно, але П.Женюх не подає ніяких свідчень видатних діячів словацького національного відродження щодо національної належності мешканців сучасних теренів Східної Словаччини, що, очевидно, застергло б його від деяких поспішних висновків. Так, Б.Носак-Незабудов стверджує, що на поч. XIX ст. лише у Земплінській жупі жило близько 90 тис. русинів, у Шариській – 62 тис., Спиській – 20 тис. [8: 202], а Л.Штур в одній із публікацій взагалі вважає Кошиці русинським містом – „А či by to taký hriech bol, keby Rusíni dakde v Unhvare alebo Košiciach, teda v krají svojom tlačiarén’ mali?” [8: 222].

Політично вмотивована тенденційність П.Женюха проявляється і в некоректному вживанні топонімів: „Регіон під Карпатами, котрий включає Підкарпатську Русь та східну Словаччину, був частиною Угорщини” [12: 157], виразно виказує політичну заангажованість автора, у жертву якій він приносить найзагальніші правила наукової етики. Автору текстів, які претендують на статус наукових, личило б знати, коли названі регіони входили до складу Угорської корони, то вони не називалися ні Східною Словаччиною, ні Підкарпатською Руссю. Більше того, ми спостерегли чітку закономірність вживання П.Женюхом окремих етронімів та топонімів: у одних публікаціях, як правило, міжнародного характеру, для забезпечення політкоректності він вживає й етронім *українець* або топонім *Закарпаття* чи *Закарпатська Україна* [пор.: 13], тоді як у словацьких виданнях цей автор обходиться химерними евфемізмами „*jazyk obyvatel’ov byzantsko-slovanského obradu pod Karpatami*” [11: 501] або ж явно заполітизованим етронімом *Rusín* чи топонімом *Podkarpatská Rus*, яким з легкістю називає Закарпаття повоєнної доби.

Ненауковий характер текстів П.Женюха проявляється навіть у таких, здавалось би, дрібницях, як зміст резюме та висновків до книжки „Між сходом і Заходом...” Тут одне і те ж речення, яке у словацькомовному варіанті подано як „*Východné Slovensko patrí do jazykového, historického a kultúrneho priestoru slovanského Západu...*” [12: 241], у німецькомовному – „*Die Ostslowakei gehört zum sprachlichen, historischen und kulturellen Raum des slavischen Westens...*” [12: 281] та „*Восточная Словакия как правило относится у языковому, историческому и культурному простору славянского Запада...*” [12: 284]. Вставні слова *как правило* автор вживає лише у російському варіанті (певно, на радість українцям, хоча і з пунктуаційною помилкою), у словацькомовному або німецькомовному варіанті цієї тези, очевидно, щоб не знизити політичної вартості книжки, вони відсутні, і це також промовистий факт.

На превеликий жаль, сказане вище – це лише дешиця того, що у текстах П.Женюха вимагає критики чи потребує дискусії. Факт появи таких праць на початку III тисячоліття і під егідою національної академії наук країни, яка є членом ЄС, засвідчує, що у сучасній славістиці відроджуються небезпечні тенденції політизації чи ідеологізації науки та, що найзагрозливіше, робляться спроби легітимізувати методики підпорядкування аргументаційної бази наперед визначеним висновкам. Одним із об'єктів такого заполітизованого інтересу у посттоталітарний період стали найзахідніші регіони України та прилеглі українські етнографічні терени. Цей регіон – а в нашому випадку це сучасна Східна Словаччина – примітний тим, що сотні тисяч його мешканців ще у кін. XIX ст. вважали себе українцями, або русинами, або руснаками, або слов'яками, але на поч. XXI ст. українцями, або русинами ідентифіковувалися лише близько 30 тис. осіб, тоді як православних і греко-католиків, за даними перепису населення Словаччини 2001 р., було близько 270 тис. осіб [див.: 5]. Тут активно функціонували не лише українські південно-західні говори та розвивався місцевий (закарпатський) варіант або різновид української літературної мови, а й сформувалися східно-

словацькі говори. Причому генезу східнославацьких говорів варто досліджувати, зважаючи й на так звану теорію неомогоєнної праслов'янської основи словацької мови С.Цамбела та С.Б.Бернштейна, що у повоєнній Словаччині поспішно була оголошена хибною. Спираючись на оновлені історичні дані, доцільно провести сучасне комплексне дослідження природи, статусу та функцій сучасної так званої віходнярчини, в т.ч. й у контексті таких феноменів, як суржик або трасянка.

Південно-західні схили Карпат стали зоною дуже тривалих та інтенсивних етнокультурних україно-польсько-словацько-угорсько-єврейсько-німецько-циганських контактів, результати яких також чекають на сучасну наукову інтерпретацію. Сучасне комплексне дослідження зони україно-словацького пограниччя допоможе зрозуміти динаміку розвитку складних етнокультурних процесів, сприятиме глибшому розумінню джерел багатьох феноменів місцевої культури: від говірок та рукописних пам'яток до іконопису, дерев'яної архітектури та церковного співу і, що найголовніше, допоможе зберегти несфальшованою їх автентичність для прийдешніх поколінь.

Література

1. Белей Л., Белей О. Старослов'янсько-український словник. – Львів, 2001. – 333 с.
2. Етимологічний словник української мови. – Т.І–V. – К., 1982–2006.
3. Історія української мови. Морфологія. – К., 1978. – 538 с.
4. Історія української мови. Фонетика. – К., 1979. – 367 с.
5. Лаба Іван. Реалізація державної мовної політики та основних положень Європейської хартії регіональних мов або мов меншин у Словацькій Республіці // Реалізація в Закарпатській області державної мовної політики... – Ужгород, 2006. – С.185–189.
6. Матвіяс І.Г. Українська мова і її говори. – К., 1990. – 168 с.
7. Мейє А. Общеславянський язык. – Москва, 1961. – 347 с.
8. Мольнар М. Словаки і українці. Причинки до словацько-українських літературних взаємин з додатком документів. – Братіслава, 1965. – 402 с.
9. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. – Т.1–2. – К., 1977.
10. Žen'uch P. Cirkevná slovančina v bohoslužobnej praxi Slovákov byzantsko-slovanského odradu na východnom Slovensku // Slovensko-rusinsko-ukrajinské vzťahy od obrodzenia po súčasnosť. -Bratislava: Slavistický kabinet SAV, 2000.–S.231–275.
11. Žen'uch P. K dejinám podkarpatských a východoslovenských Rusínov // Historický časopis. – Č.49. – 2001. – S.501–514.
12. Žen'uch P. Medzi východom a západom: Byzantsko-slovanská tradícia, kultúra a jazyk na východnom Slovensku. – Bratislava: Veda vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 2002. – 286 s.
13. Žen'uch P., Medvedyk J., Žen'uchová K. Jazykovo-historický, kultúrny a literárny vvin hraničného slovensko-ukrajinského regiónu v 18. a na začiatku 19 st. // XIII. Medzinárodný zjazd slavistov v L'ubl'ane. Príspevky slovenských slavistov. –Bratislava, 2003. – S.171–184.